INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI
ISSN (E) 2181-2993
Volume 5, Issue 2. (2026)

UDK 101.9

ABU NASR FOROBIY ILMIY-FALSAFIY MEROSINING KONSEPTUAL ASOSLARI VA ZAMONAVIY JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI

Mirshod N. HASANOV
Texnologiya, menejment, kommunikatsiya instituti dotsenti
E-mail mirshodhasanov02@gmail.com
ORCID 0000-0002-8654-9277

ANNOTATSIYA

Maqolada Abu Nasr Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi aql, mantiqiy tafakkur, bilim, axloqiy fazilat va inson kamoloti o‘rtasidagi aloqadorlik doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi mutafakkir qarashlarining konseptual mazmunini ochib berish hamda ularning zamonaviy jamiyat hayoti uchun nazariy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tarixiy-falsafiy talqin va tushunchalar tahlili orqali Forobiyning mantiq, ta’lim-tarbiya va fozil jamiyat haqidagi g‘oyalari o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor bilimning ishonchliligi, nazariy bilish bilan amaliy faoliyat munosabati, inson qobiliyatlarini rivojlantirish va ijtimoiy hamkorlik masalalariga qaratiladi. Tahlil Forobiy qarashlarida aqliy yetuklikning axloqiy mas’uliyat hamda umumiy farovonlikka yo‘naltirilgan faoliyat bilan uzviy bog‘lanishini ko‘rsatadi. Mutafakkir merosining bugungi ahamiyati tanqidiy fikrlash madaniyatini shakllantirish, ta’limda bilim va tarbiyani uyg‘unlashtirish, kasbiy faoliyatning ijtimoiy oqibatlarini anglash imkoniyatlari orqali yoritiladi. Tarixiy tushunchalarning zamonaviy talqini ularning shakllangan davri, falsafiy vazifasi va matndagi ma’nosini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar. *Abu Nasr Forobiy, ilmiy-falsafiy meros, aql, mantiqiy tafakkur, ilmlar tasnifi, bilish, axloqiy fazilat, ta’lim-tarbiya, inson kamoloti, fozil jamiyat, ijtimoiy hamkorlik, baxt-saodat.*

KIRISH

Ilmiy bilimning jamiyat hayotidagi qiymati undan foydalanish maqsadi, inson faoliyatiga ta’siri va keltirib chiqaradigan oqibatlari bilan belgilanadi. Bilimni asoslash, uni boshqalarga tushunarli yetkazish va umumiy manfaatga xizmat qildirish masalalari Abu Nasr Forobiy merosida o‘zaro aloqador holda qo‘yilgan. Mutafakkirning aql, fazilat va baxt-saodat haqidagi mulohazalari ilmiy izlanishning inson kamoloti bilan bog‘liq tomonlarini yoritadi. Shu sababli uning asarlarini

zamonaviy jamiyat nuqtayi nazaridan o‘rganish bilimning ishonchliligi, shaxsning mas’uliyati hamda ijtimoiy hamkorlik mezonlarini birgalikda tahlil qilish imkonini beradi [1, 2].

Forobiy IX–X asrlarda shakllangan falsafiy muhitda yunon tafakkuri, arab tilidagi ilmiy an’ana va o‘z davrining intellektual izlanishlarini bog‘lagan mutafakkirdir. Uning mantiq, metafizika, musiqa va siyosiy falsafaga oid qarashlari bilim sohalarining ichki tartibi hamda inson hayotining maqsadi to‘g‘risidagi savollar atrofida birlashadi. Ilmiy-falsafiy merosning konseptual asoslarini aniqlashda ana shu ichki bog‘lanish yetakchi o‘rin tutadi. Mantiqiy fikrlash bilishning tartibini belgilasa, axloqiy fazilat harakatning yo‘nalishini, jamiyat haqidagi qarashlar esa inson qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish sharoitlarini tushuntiradi [1, 5].

Maqolaning maqsadi Forobiy merosida ilmiy bilish, aqliy-axloqiy kamolot va ijtimoiy hayot o‘rtasidagi munosabatni ochib berish hamda uning zamonaviy ahamiyatini asoslashdan iborat. Asosiy tadqiqot savoli bilimning asoslanganligi bilan inson faoliyatining ezgu maqsadga yo‘naltirilishi qanday bog‘lanishini aniqlashga qaratiladi. Bu savolni yoritish uchun mantiqning bilishdagi vazifasi, ilmlar tasnifining mazmuni, ta’lim va tarbiyaning o‘zaro munosabati hamda fozil jamiyatning axloqiy shartlari ko‘rib chiqiladi. Hozirgi ta’lim, kasbiy faoliyat va jamoaviy muloqotga doir xulosalar ushbu tarixiy-falsafiy tahlildan kelib chiqadigan mualliflik talqini sifatida bayon etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Forobiy merosini o‘rganishda uning o‘z asarlari tadqiqotning asosiy manbaviy tayanchini tashkil etadi. O‘zbek tilida nashr etilgan “Fozil odamlar shahri” to‘plamida insonning bilish qobiliyatlari, jamiyatga ehtiyoji, fazilatli rahbar xususiyatlari va ta’lim-tarbiyaga oid qarashlar jamlangan. To‘plamdagi fikrlar insonning shaxsiy kamoloti bilan uning boshqalar oldidagi vazifalarini birgalikda o‘rganishga imkon beradi. Ayniqsa, kishilarning yashash va yetuklikka erishish uchun o‘zaro yordamga muhtojligi haqidagi mulohaza ijtimoiy hamkorlikning falsafiy asosini tushuntirishda tayanch bo‘la oladi [1, 159–160 va 185–186-b.].

“Risolalar” hamda “Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida” nashrlari mutafakkirning bilish va axloq masalalariga oid qarashlarini o‘rganishga xizmat qiladi [2, 3]. Ushbu asarlarga murojaat qilishda aqlning bilim hosil qilishdagi vazifasi, fazilatning inson xulqida mustahkamlanishi va baxt-saodatning hayotiy maqsad sifatidagi mazmuni markazga olinadi. Nazariy bilimning amaliy faoliyat bilan munosabati bu tushunchalarni bir-biriga bog‘laydi. Asarlardagi pedagogik fikrlar ham insonning tabiiy imkoniyatlari, odatlari va ijtimoiy tajribasi haqidagi umumiy qarashlar doirasida o‘qilganda o‘z mazmunini to‘laroq ochadi.

O‘zbekistondagi Forobiyshunoslikda M. Xayrullayevning “Sharq Renessansi va Forobiy” maqolasi mutafakkir merosini Sharq madaniy tafakkuri tarixi bilan bog‘liq holda tadqiq etish yo‘nalishini ifodalaydi [4]. Xalqaro ilmiy muomalada Muhsin Mahdi tarjimasidagi “Philosophy of Plato and Aristotle” nashri tarkibiga “Baxt-saodatga erishuv”, “Aflotun falsafasi” va “Arastu falsafasi” asarlari kiradi [5]. Bu asarlarning bir nashrda berilishi baxt, ta’lim va falsafiy bilish masalalarining umumiy konseptual maydonini ko‘rishga yordam beradi.

Thérèse-Anne Druartning Forobiyga bag‘ishlangan ensiklopedik tadqiqotida uning hayotiga oid ishonchli ma’lumotlar cheklangani hamda falsafasining ayrim masalalari yuzasidan ilmiy bahslar davom etayotgani qayd etiladi [6]. Ushbu holat tahlilda biografik rivoyatlarning o‘rnini ehtiyotkor belgilashni talab qiladi. Maqolada asosiy e’tibor mutafakkirning tushunchalari va ularning o‘zaro munosabatiga qaratiladi. Ilmiy merosning zamonaviy ahamiyati aql, fazilat va ijtimoiy hamkorlik o‘rtasidagi bog‘lanishni qayta talqin qilish orqali ochiladi. Asarlarni shu yo‘sinda o‘qish tarixiy mazmun bilan zamonaviy muammolar o‘rtasidagi aloqani izchil tushuntirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tarixiy-falsafiy talqin, konseptual tahlil va matnlararo qiyoslashga asoslanadi. Tarixiy-falsafiy yondashuv Forobiy qarashlarini o‘rta asr ilmiy muhitidagi bilim, inson va jamiyat haqidagi tasavvurlar bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun qo‘llanadi. Konseptual tahlilda aql, mantiq, fazilat, kamolot va baxt-saodat tushunchalarining mazmuni aniqlanib, ularning bir-biriga qanday bog‘lanishi ko‘rib chiqiladi. Matnlararo qiyoslash esa bilish haqidagi mulohazalar bilan ta’lim-tarbiya va fozil jamiyatga oid fikrlar o‘rtasidagi mazmuniy aloqalarni aniqlashga yo‘naltiriladi.

Tahlilda har bir fikrning bilish jarayoniga, inson xulqiga yoki ijtimoiy munosabatga taalluqli jihati ko‘rib chiqiladi. So‘ng bu jihatlarning umumiy maqsadga, ya’ni inson kamolotiga qanday xizmat qilishi izohlanadi. Asarlardagi ta’lim, kasb-hunar va hamkorlik haqidagi mulohazalar shu tartibda o‘zaro bog‘lanadi. Zamonaviy ahamiyatga doir xulosalar tanqidiy fikrlash, ta’lim mazmuni va kasbiy mas’uliyat masalalariga tatbiq etilgan nazariy talqindan iborat. Tahlil natijalari falsafiy asoslash darajasida baholanadi, ularni amaliy sharoitlarda tekshirish esa alohida empirik tadqiqot vazifasini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Forobiy qarashlarining o‘zaro bog‘liqligi bilimning hosil bo‘lishi, insonning tarbiyalanishi va jamiyat hayotining tashkil etilishida ko‘rinadi. Bilishning mantiqiy tartibi insonning to‘g‘ri xulosa chiqarishiga xizmat qiladi. Fazilatlar bu xulosalarning amaliy harakatga aylanishi uchun axloqiy yo‘nalish beradi. Ijtimoiy hamkorlik esa insonlarning turli qobiliyatlarini umumiy hayot

doirasida birlashtiradi. Mazkur aloqadorlikni tahlil qilish mutafakkir merosining alohida sohalariga xos fikrlarni umumiy falsafiy masala atrofida jamlash imkonini beradi. Maqolada shu bog‘lanish bilimning asoslanganligi, faoliyatning axloqiy yo‘nalishi va hamkorlikning maqsadi orqali ochib beriladi.

Mantiq Forobiy falsafasida inson tafakkurini tartibga soladigan bilim sohasi sifatida namoyon bo‘ladi. Tushuncha, hukm va xulosa o‘rtasidagi munosabatni anglash fikrning qanday asoslardan kelib chiqishini kuzatishga yordam beradi. Mulohazaning ishonchliligi uning dalillari va xulosa chiqarish tartibini tekshirish bilan bog‘liq. Shu ma’noda mantiqni o‘rganish ilmiy bilishning ichki intizomini shakllantiradi. Inson o‘z fikrini asoslash bilan birga, uni tekshirish uchun boshqalarga ham tushunarli mezon taqdim etadi. Forobiy merosida mantiqning ta’lim va falsafiy izlanish bilan yaqinligi ana shu vazifasida ifodalanadi [1, 179-b.].

Mutafakkirning mantiqiy qarashlarida isbotlash, bahslashish, ishontirish va obrazli ifoda usullari o‘z vazifalari bilan farqlanadi. Ilmiy dalillash xulosani qabul qilish uchun zarur asoslarni ko‘rsatishni talab qiladi. Ritorik bayon tinglovchining qarashlari va tushunish imkoniyatini hisobga oladi, poetik ifoda esa tasavvur orqali ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu usullarning vazifalarini anglash fikrning qanday yo‘l bilan qabul qilinayotganini tushuntirishga yordam beradi. Bu farqlarni zamonaviy ilmiy muloqotga tatbiq etganda dalilning mazmuni, xulosaning kelib chiqish tartibi va ifodaning ta’sirchanligi mustaqil baholash mezonlari sifatida ko‘rinadi [2].

Mantiqiy madaniyatning zamonaviy ahamiyati axborotni baholash jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Muayyan xabarni o‘rganayotgan inson avval uning asosiy da’vosini aniqlaydi, keyin ushbu da’voga keltirilgan dalil va xulosa o‘rtasidagi munosabatni tekshiradi. Dalilning manbasi, kontekstga mosligi va boshqa ma’lumotlar bilan muvofiqligi xabarning ishonchliligini baholashga xizmat qiladi. Forobiyning mantiqqa bergan o‘rni asosida bunday tekshiruvni shaxsning intellektual mas’uliyati sifatida talqin qilish mumkin. Fikrni dalillash odati kundalik muloqotda ham suhbatdoshning qarashini tushunish va asosli munozara olib borish imkonini kengaytiradi.

Ilmlar tasnifi Forobiy merosidagi bilimlar tizimini anglashga xizmat qiladigan yana bir yo‘nalishdir. Fanlarni o‘z predmetlari, usullari va vazifalari asosida ko‘rib chiqish bilish jarayonining tartibini ko‘rsatadi. Til fikrni ifodalash vositalarini, mantiq fikrlash qoidalarini, matematik bilimlar miqdoriy munosabatlarni, tabiiy bilimlar borliqdagi harakat va xususiyatlarni o‘rganadi. Insonlarning birgalikdagi hayoti haqidagi bilimlar esa faoliyat maqsadlari va munosabatlarning tashkil etilishi bilan shug‘ullanadi. Fanlar o‘rtasidagi bog‘lanish ularning tadqiqot vazifalari orqali tushuntiriladi [1, 174–179-b.] [2].

“Ilmlarning kelib chiqishi to‘g‘risida” risolasida astronomiyaning arifmetika va geometriya bilan aloqasi tushuntirilishi bilimlarning o‘zaro tayanch vazifasini bajarishini ko‘rsatadi [1, 175–176-b.]. Son va shakl haqidagi bilimlar osmon jismlarining joylashuvi hamda harakatini o‘rganish uchun tushuntirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bu misol orqali fanlararo munosabatning muayyan bilish vazifasidan kelib chiqishini anglash mumkin. Bir sohada hosil qilingan tushuncha boshqa sohadagi masalani aniqlashtiradi, uni tekshirish va taqqoslash uchun asos beradi. Ta’limda fanlararo aloqani ko‘rsatish ham aynan qaysi bilim qanday vazifani bajarishini ochib berishdan boshlanadi.

Musiqaga doir mulohazalarda tovushning tartibi, ohang va inson ruhiy hayoti o‘rtasidagi munosabat ko‘rib chiqiladi [1, 176-b.]. Matematik nisbat bilan hissiy tajribaning bir sohada uchrashishi Forobiy merosining qomusiy xususiyatini aniq mazmun bilan tushuntiradi. Musiqa bilimning inson tomonidan qanday idrok etilishi haqidagi savolni ham yuzaga chiqaradi. Uning estetik mazmunini zamonaviy ta’lim doirasida talqin qilganda, tinglash, taqqoslash va o‘z taassurotini asoslab ifodalash faoliyatlariga e’tibor qaratish mumkin. Bunda san’atni o‘rganish kuzatuvchanlik, ifoda aniqligi va madaniy tajribani anglash bilan bog‘lanadi. Ilmiy va badiiy idrokning munosabati merosni yaxlit o‘rganish uchun yana bir yo‘nalish ochadi.

Bu tasnifning metodologik mazmuni har bir bilim sohasida savolni to‘g‘ri qo‘yish va unga mos dalilni tanlash zaruratida ochiladi. Bir sohada samarali bo‘lgan tushuntirish usuli boshqa sohaning barcha savollariga bir xil javob bera olmaydi. Ijtimoiy hodisani o‘rganishda insonning maqsadi, manfaatlari va qadriyatlari ham hisobga olinadi. Tabiiy hodisalarni tushuntirishda esa tegishli sababiy munosabatlar tekshiriladi. Forobiy merosini shu jihatdan o‘qish ilmiy faoliyatda predmet va usul o‘rtasidagi muvofiqlikni izlashga undaydi. Fanlararo izlanishning mazmuni ham tadqiqot savoliga xizmat qiladigan bilimlarni asosli bog‘lash orqali namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy ta’lim uchun ilmlar tasnifidan kelib chiqadigan tahliliy xulosa bilim sohalari o‘rtasidagi mazmuniy aloqalarni ko‘rsatish zaruratidir. Talaba muayyan nazariyaning qanday savolga javob berishini, qaysi dalillarga tayanishini va amaliy faoliyatning qaysi jihatini tushuntirishini anglashi kerak. Masalan, texnik yechimni baholashda hisob-kitob bilan birga uning inson mehnati, muloqoti va mas’uliyatiga ta’siri ham o‘rganilishi mumkin. Maqoladagi ushbu talqin Forobiyning ilmlar haqidagi qarashlarini bilimning tartibi va inson faoliyatining maqsadi o‘rtasidagi munosabat doirasida tushuntiradi.

Inson haqidagi ta’limotda bilish qobiliyatlari va ruhiy hayot o‘zaro aloqador holda qaraladi. Hissiy idrok insonning tashqi olam bilan munosabatini ta’minlaydi, xotira va tasavvur esa idrok etilgan mazmunning saqlanishi hamda qayta ishlanishida

qatnashadi. Aqliy faoliyat narsalar o‘rtasidagi umumiy munosabatlarni anglash imkonini beradi. Forobiyning bu qarashlari uning tabiat va ruh haqidagi o‘rta asr tasavvurlari bilan birgalikda shakllangan. Inson kamolotini tushuntirishda bilish qobiliyatlarining rivoji axloqiy odatlar, o‘rganish va jamoaviy hayot tajribasi bilan bog‘lanadi [1, 159-b.].

Tabiiy qobiliyatning mavjudligi insonning yetuklikka erishish imkoniyatini bildiradi. Bu imkoniyatning ro‘yobga chiqishi ta’lim, mashq va amaliy faoliyat bilan bog‘liq. Qobiliyatni rivojlantirish uchun inson muayyan ishni bajarish tartibini o‘rganishi, xatosini anglab, harakatini takomillashtirib borishi zarur. Ruhiy va jismoniy xususiyatlarga e’tibor shu muammoning bir qismidir. Forobiy qarashlaridagi inson tasviri bilimni o‘zlashtirish, odat hosil qilish va boshqalar bilan hamkorlikda yashash jarayonlarini birlashtiradi. Kamolot tushunchasi ham ana shu o‘zgarishlarning umumiy yo‘nalishini ifodalaydi [1, 184–186-b.] [3].

Aqliy yetuklikning axloqiy faoliyat bilan bog‘lanishi bilimning qanday maqsadda ishlatilishi masalasini yuzaga chiqaradi. Forobiy aqllilikni fazilat va foydali faoliyatga intilish bilan bog‘laydi [1, 182-b.]. Inson bilim yordamida muammoni tushunadi, mumkin bo‘lgan harakat yo‘llarini ko‘radi va ularning oqibatlarini baholaydi. Fazilat bu tanlovda ezgu maqsadga yo‘nalish beradi. Bilim va xulq o‘rtasidagi aloqani tahlil qilish orqali mutaxassisning qaror qabul qilish jarayonidagi mas’uliyatini tushuntirish mumkin. Kasbiy faoliyatda malaka, qarorning asoslanganligi va uning insonlarga ta’sirini hisobga olish birgalikda baholanganda, aqliy rivojlanishning ijtimoiy mazmuni ochiladi.

Kasbiy mas’uliyatning mazmunini ilmiy ish jarayonida ham ko‘rish mumkin. Tadqiqotchi foydalangan manbani ko‘rsatadi, xulosasining qaysi dalilga tayanishini tushuntiradi va muqobil talqinlarni tekshiradi. Qarashiga zid ma’lumot paydo bo‘lganda uni tahlil qilish, zarur bo‘lsa xulosasini aniqlashtirish bilimga mas’uliyatli munosabatni ifodalaydi. Manfaatlar to‘qnashuvini ochiq bildirish va o‘z xatosini tuzatish esa faoliyatning axloqiy talablaridir. Aql va fazilat munosabatining zamonaviy talqini shu harakatlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. O‘z bilimini asoslash talabi mutaxassisning boshqalarga yetkazayotgan axboroti uchun javobgarligi bilan birlashadi. Bu yondashuv ilmiy muloqotda ishonchni shakllantiruvchi amaliy shartlarni falsafiy nuqtayi nazardan tushuntirishga imkon beradi.

Ta’lim va tarbiya munosabati mutafakkir merosining markaziy masalalaridan biridir. Ta’lim bilimni tushuntirish va o‘rganish bilan, tarbiya esa fazilatli xatti-harakatlarni mashq qilish va odatga aylantirish bilan bog‘lanadi. “Fozil odamlar shahri” to‘plamida yoshlarning nazariy bilimlarni egallashi kasb-hunar, ish tajribasi

va amaliy malaka bilan birgalikda ko‘rib chiqiladi [1, 184–185-b.]. Bu qarash insonning bilgan narsasini faoliyatda qo‘llashi uchun zarur sharoitlarga e’tibor qaratadi. Bilimning xulqqa ta’siri o‘rganilgan mazmunni amaliy harakat bilan bog‘lash orqali yuzaga chiqadi.

Ta’lim jarayonida tushunish bilan odat hosil qilishning o‘zaro aloqasi bosqichma-bosqich namoyon bo‘ladi. O‘rganuvchi avval faoliyatning maqsadi va bajarilish tartibini anglaydi, so‘ng uni bajarib ko‘radi va natijasini baholaydi. Takroriy mashq malakani mustahkamlaydi, tahlil esa bajarilgan ishning asoslarini chuqurlashtiradi. Forobiy ta’limotidagi bilim va amaliy fazilat munosabatini shu jarayon orqali talqin qilish mumkin. Kasb-hunar o‘rganish haqidagi fikrlar insonning kundalik mehnati bilan aqliy rivojlanishi o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatadi. Ta’limning samarasi o‘zlashtirilgan bilimdan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Forobiy qarashlarida ta’lim beruvchining vazifasi o‘rganuvchining imkoniyatlarini anglash, unga maqsadni tushuntirish va tegishli faoliyatga yo‘naltirish bilan bog‘liq. Nazariy bilim hamda kasbiy malakani egallash uchun talab qilinadigan mashqlar shaxsning tayyorgarligi va qobiliyatlariga mos bo‘lishi kerak. Bu fikrni hozirgi ta’limga tatbiq etganda o‘qituvchining tushuntirish usuli, topshiriq mazmuni va baholash mezonlari o‘rtasidagi muvofiqlik masalasi kelib chiqadi. O‘quvchi bajarilgan ishning nima uchun to‘g‘ri yoki xato ekanini anglaganida, u o‘z faoliyatini mustaqil tuzatish imkoniga ega bo‘ladi.

Tarixiy matnda tarbiya usullari ishontirish, rag‘batlantirish hamda muayyan sharoitlarda majburlash bilan bog‘liq holda bayon etilgan [1, 185-b.]. Ushbu qarashlar Forobiyning shahar, rahbarlik va tarbiya haqidagi yaxlit tasavvuri doirasida o‘rganiladi. Ularning zamonaviy pedagogik talqinida o‘rganuvchining anglangan ishtiroki, savol berish imkoniyati va amaliy mashq orqali shakllanadigan mas’uliyatga e’tibor qaratish mumkin. Maqsadni tushunish va faoliyatning natijasini baholay olish tarbiyaviy ta’sirning ongli qabul qilinishiga xizmat qiladi. Ta’limdagi muloqot shu asosda bilimni egallash va xulqni takomillashtirishni bog‘laydi.

Fozil jamiyat haqidagi qarashlarda insonlarning o‘zaro ehtiyoji birgalikdagi hayotning asosi sifatida tushuntiriladi. Kishi o‘zining yashashi va kamolotga erishishi uchun zarur imkoniyatlarning barchasini yakka holda hosil qila olmaydi. Turli faoliyatlar va malakalarning o‘zaro to‘ldirilishi hamkorlikni zarur qiladi. Forobiy inson jamoasining yuzaga kelishini ana shu ehtiyoj bilan bog‘laydi [1, 186-b.]. Bu izoh ijtimoiy hayotni mehnat, bilim va o‘zaro yordam munosabatlari orqali anglashga imkon beradi. Jamoaning rivojlanishi insonlarning bir-biri uchun qanday imkoniyat yaratayotganiga ham bog‘liq bo‘ladi.

Fozillik tushunchasi jamoaviy faoliyatning maqsadini baholash mezoni vazifasini bajaradi. Odamlarning birgalikda yashashi ularning o‘zaro munosabatlarida bilim, odob va adolatga qanday o‘rin berilishini o‘rganishni talab qiladi. Forobiyning rahbar fazilatlari haqidagi bayonida bilimga intilish, fikrni ifodalash qobiliyati, haqiqatga sadoqat va adolatni qadrlash bir-biriga bog‘liq sifatlar tarzida beriladi [1, 159–160-b.]. Boshqaruvning axloqiy mazmuni bilimning insonlar hayotiga daxldor qarorlarda qanday qo‘llanishi orqali ochiladi. Rahbar shaxsining xulqi bilan jamoaning maqsadi o‘rtasidagi aloqani o‘rganish fozil jamiyat konsepsiyasining muhim tarkibiy qismidir.

Mazkur qarashlardan kelib chiqib, jamoaviy qarorlarni baholashda ularning asoslanganligi, manfaatlarga ta’siri va ishtirokchilarning mas’uliyatiga e’tibor qaratish mumkin. Qaror muhokamasi har bir fikrning dalilini ko‘rish, turli ehtiyojlarni anglash va tanlangan yo‘lning oqibatlarini tushuntirishni talab qiladi. Adolat haqidagi falsafiy mulohaza shu jarayonda o‘z amaliy mazmunini topadi. Maqolaning talqiniga ko‘ra, Forobiy merosi umumiy farovonlikka xizmat qiluvchi faoliyatning axloqiy mezonlarini muhokama qilish uchun nazariy asos beradi. Bu mezonlarning zamonaviy tashkilot yoki ta’lim muhitida qanday ishlashi tegishli ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda o‘rganilishi lozim.

Baxt-saodat tushunchasi bilim, fazilat va hamkorlik o‘rtasidagi munosabatga umumiy yo‘nalish beradi. Forobiy asarlarida insonning oliy kamolotga intilishi uning hayotiy faoliyati va egallaydigan fazilatlari bilan bog‘lanadi [1, 185–186-b.] [3, 5]. Ushbu maqsad doirasida ta’lim insonning bilish imkoniyatlarini rivojlantiradi, tarbiya esa uning faoliyatida barqaror axloqiy yo‘nalish hosil qiladi. Jamiyat insonlarning o‘zaro yordam orqali rivojlanish sharoitini yaratadi. Shu sababli baxt-saodat haqidagi qarashni o‘rganish individual kamolot bilan jamoaviy hayot o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishga olib keladi.

Maqolada taklif etilayotgan talqin bilimning ishonchliligi, undan foydalanish maqsadi va hamkorlikdagi faoliyatni birgalikda baholashga asoslanadi. Biror fikr qabul qilinishidan oldin uning dalili tekshiriladi. Amaliy qaror tanlanganda uning insonlarga ta’siri tahlil qilinadi. Jamoaviy faoliyatda esa ishtirokchilarning vazifalari va o‘zaro mas’uliyati aniqlanadi. Ushbu mezonlar Forobiy merosida mantiq, axloq va siyosiy falsafaning o‘zaro yaqinligini anglashdan kelib chiqadi. Ularni qo‘llashning nazariy imkoniyati ta’limdagi muhokama, ilmiy izlanish va kasbiy faoliyatga doir savollarni umumiy intellektual maydonda ko‘rib chiqishda namoyon bo‘ladi.

Ilmiy merosning bugungi hayot bilan aloqasini ta’limdagi muayyan vaziyat orqali ochish mumkin. Talabaga jamoa manfaatiga daxldor muammoni tahlil qilish topshirilganda, undan ma’lumotning manbasini aniqlash, mulohazasini asoslash va

taklifining oqibatlarini tushuntirish talab etiladi. Guruhdagi muhokama turli yondashuvlarni eshitish va umumiy qarorga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lishni mashq qilish imkonini yaratadi. Bu vaziyatda bilish, muloqot va axloqiy tanlov bir faoliyat doirasida bog‘lanadi. Forobiy merosining ta’limiy talqini aynan shu bog‘lanishni tushuntirish orqali nazariy mazmun kasb etadi.

“Ilmlarning kelib chiqishi to‘g‘risida” risolasi bilan to‘plamdagi “Forobiy hikmatlari”ni qiyoslash bilish va faoliyat o‘rtasidagi aloqani aniqlashtiradi. Birinchi matnda mantiq ma’lum bilimlardan yangi xulosa chiqarish va hukmlarning to‘g‘riligini aniqlash vazifasi bilan tushuntiriladi [1, 179-b.]. Ikkinchi matnda aqllilik foydali faoliyatga intilish bilan bog‘lanadi, ta’lim va tarbiya esa bilim hamda amaliy fazilatlarni egallash yo‘llari sifatida sharhlanadi [1, 182–185-b.]. Ushbu qiyosda bilishning tartibi va undan foydalanish maqsadi bir-birini to‘ldiradi. Mantiqiy asoslangan fikrni shakllantirish bilan uni inson kamolotiga xizmat qildirish o‘rtasidagi munosabat maqolaning asosiy nazariy xulosasini tashkil etadi. Zamonaviy ta’lim va kasbiy mas’uliyat haqidagi talqinlar ham shu matniy bog‘lanishga tayanadi.

XULOSA

Forobiy ilmiy-falsafiy merosining konseptual asoslari bilishning mantiqiy tartibi, insonning aqliy-axloqiy kamoloti va jamoaviy hayot maqsadi o‘rtasidagi aloqadorlikda ochiladi. Mantiq bilimni asoslashga, ta’lim inson qobiliyatlarini rivojlantirishga, tarbiya fazilatlarni amaliy faoliyatda mustahkamlashga xizmat qiladi. Fozil jamiyat haqidagi qarashlar esa bu jarayonlarning ijtimoiy sharoitlarini tushuntiradi. Tahlil mutafakkir merosidagi bilim va faoliyat munosabatini mazkur yo‘nalishlar orqali yaxlit o‘rganish mumkinligini ko‘rsatadi.

Ilmlar tasnifining zamonaviy nazariy ahamiyati tadqiqot predmeti bilan qo‘llanadigan usul o‘rtasidagi muvofiqlikni anglashda namoyon bo‘ladi. Ta’lim-tarbiya haqidagi qarashlar bilim, mashq va odatning inson kamolotidagi o‘rnini yoritadi. Ijtimoiy hamkorlik to‘g‘risidagi mulohazalar esa shaxsiy qobiliyatlarning ro‘yobga chiqishini boshqa insonlar faoliyati bilan bog‘lashga imkon beradi. Ushbu yo‘nalishlarda Forobiy merosini o‘rganish ta’lim va kasbiy faoliyatga doir falsafiy tahlilning mazmunini chuqurlashtiradi.

Maqolada Forobiy qarashlarining bugungi ahamiyati tanqidiy fikrlash, ta’limda bilim va axloqiy mas’uliyatni uyg‘unlashtirish hamda umumiy manfaatga yo‘naltirilgan hamkorlik mezonlari orqali talqin etildi. Amaliy tatbiq nuqtayi nazaridan o‘quv topshiriqlarida dalilni baholash, qaror oqibatlarini muhokama qilish va jamoaviy mas’uliyatni tahlil etishga o‘rin berish mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu nazariy talqinning ta’lim muhitidagi aniq ko‘rinishlarini o‘rganish,

tushunchalarning turli tarjimalardagi ifodasini qiyoslash va Forobiyning alohida risolalari bo‘yicha manbashunoslik tahlilini davom ettirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. 224 b. Elektron manba.
2. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. Toshkent, Fan, 1975.
3. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. Toshkent, Yozuvchi, 2001. 64 b. Elektron manba.
4. Xayrullayev M. M. Sharq Renessansi va Forobiy. Fan va turmush. 1975. 10-son. 24–25, 27-b.
5. Alfarabi. Philosophy of Plato and Aristotle. Translated by Muhsin Mahdi. Ithaca, Cornell University Press, 2001. Elektron manba.
6. Druart Th.-A. al-Farabi. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2024-yil 14-mayda yangilangan. Elektron manba.